

‘Speelhuijs genaamt Campsigt’

Kees van de Vate en Johan van Unen

CULEMBORGSE ‘VOETNOTEN’

COLOFON

Culemborgse Voetnoten,
nummer 60
ISSN: 0929-1334
maart 2017
Een uitgave van het
'Genootschap A.W.K. Voet
van Oudheusden'
Opgericht 14 oktober 1937

Redactie

J.G. Borggreve
M.S. Bugter
Y.E. Jakobs-Lommers

Redactieadres

M.S. Bugter
Spoorstraat 34
4101 XK Culemborg
E-mail: bugter@voetvanoud-
heusden.nl

Bijdragen kunnen per e-mail
worden gezonden naar de redac-
tie. Auteurs wordt verzocht zich
te houden aan de redactionele
richtlijnen, die te lezen zijn op de
website van het Genootschap.

Vormgeving en grafische productie

Studio Bassa, Culemborg

Secretariaat Genootschap

Dhr. B. C. M. B. Holtkamp
Jacobsvicarie 18
4105 CT Culemborg
E-mail: secretaris@voetvanoud-
heusden.nl
Website: www.voetvanoudheus-
den.nl

Bankrekening

NL90 INGB 0005 023 582 t.n.v.
Genootschap A.W.K. Voet van
Oudheusden.
De contributie bedraagt € 15,00
per jaar. Een (vrijwillige) extra
bijdrage stelt het bestuur
bijzonder op prijs.

Omslagbeeld

Het tuinhuis in 1975 (foto Rijks-
dienst voor het Cultureel Erf-
goed) en twee afbeeldingen van
de huidige situatie (foto's van de
auteurs).

Redactioneel

DE WALDECK PYRMONTDREEF wordt door iedereen die er wandelt, fietst of hardloopt als een zeer aangename omgeving ervaren. Aan de ene kant de Volenkampen en aan de andere kant villa's omringd door fraaie tuinen.

Achter een van de villa's bevindt zich een tuinhuis. Een tuinhuis met een lange geschiedenis – een veel langere geschiedenis dan die van het huis waar het achter in de tuin ligt. Een tuinhuis gelegen aan een nevenstrang van de Lek die verderop overgaat in de noordelijke gracht van het kasteel.

De bewoner van het huis, Kees van de Vate, werd steeds nieuwsgieriger naar de bouwgeschiedenis en de verschillende eigenaren van het tuinhuis en ging er in het archief onderzoek naar doen. Daarbij werd hij bijgestaan door Johan van Unen. Het onderzoek van beide heren breidde zich in de loop der tijd steeds verder uit. Zo werd gekeken naar wie er allemaal eigenaar of erfpachter waren geweest van de verschillende percelen in het gebied tussen de dijk en de dreef. De onderzoekers voerden gesprekken met mensen die iets over het gebiedje konden vertellen en zo ontstond er een mooi beeld van het tuinhuis en omgeving én van de mensen die er leefden.

In 2016 heeft Kees van de Vate al een lezing voor ons Genootschap gehouden over dit onderwerp en nu ligt zijn verhaal vast in deze *Voetnoot*.

In oktober 2014 vloog er een historische DC-3 Dakota over Culemborg met daarin de toenmalige voorzitter van Voet van Oudheusden. Dit is een van de luchtfoto's die toen werden gemaakt. Gemarkeerd zijn het tuinhuis en de voormalige Lekstrang.

‘Speelhuijs genaamt Campsigt’

Kees van de Vate en Johan van Unen

Tussen dijk en dreef

Verscholen achter de bebouwing aan de Waldeck Pymontdreef en een boomgaard ligt, onbekend voor veel Culemborgers, een vroeg negentiende-eeuws tuinhuis. Op de luchtfoto, gemaakt in oktober 2014, is rechts de Beusichemsedijk te zien. Onder in beeld bevindt zich het Bakelbos, links van het midden de Waldeck Pymontdreef en rechtsboven de Bouhuysweg en het parkeerterrein Palumbus. Er loopt door het gebied een sloot die ooit een Lekstrang was (een natuurlijk nevenstroompje) en die uitkomt op de voormalige slotgracht. In het hart van het gebied staat links van de oude Lekstrang een klein gebouw.

Tot aan de verkaveling in de twintigste eeuw was dit gebouwtje de enige stenen bebouwing aan de dreef en sinds 2007 is het een gemeentelijk monument.

Het tuinhuis had in de achttiende eeuw een voorganger, in de archieven (in verschillende spellingen) bekend als het ‘Speelhuijs genaamt Campsigt’ – een ‘speelhuijs’ is wat we tegenwoordig een recreatiewoning zouden noemen. Speelhuijs en tuinhuis, gesitueerd tussen dijk en dreef, vormen de rode draad door deze *Voetnoot*.

Op bladzijde 4 is het tuinhuis te zien zoals het er na een restauratie met subsidie van provincie en gemeente in 2009 uitziet. Het bestaat uit een grote kamer voorzien van vier fraaie boogvensters. Erboven is een duivenzolder met aan de achterzijde een duivenluik. Rechts zijn eind negentiende eeuw een werkhok en een ‘stilletje’ met ‘oude doos’ aangebouwd. Het interieur is sober. De muren zijn ten dele betimmerd met oude kraalplanken en voorzien van een paar fraaie negentiende-eeuwse gietijzeren ventilatierozetten.

Bij oudere Culemborgers staat het tuinhuis bekend als ‘de oranjerie’. Deze naam dankt het aan de bijzondere tuin die een

van de eerdere eigenaren, de Amsterdamse lithograaf Tresling – met wie we verderop uitgebreid kennis zullen maken – eromheen aanlegde. In die tuin stonden ongetwijfeld ook kuipplanten zoals oranjeboompjes, waarvoor het tuinhuis in de winter als oranjerie diende.

Er hebben door de eeuwen heen allerlei mensen in deze tuin geleefd, gewerkt en gewoond, geweend en bemind (ja, ook dat!). Deze *Voetnoot* vertelt, voor zover de auteurs die hebben kunnen achterhalen, de kleine geschiedenis van deze mensen rond Speelhuijs en tuinhuis, tussen dijk en dreef.

De vorming van een gebied

Het gebied tussen dijk en dreef kreeg in de Middeleeuwen langzaam zijn latere vorm. In de vroege Middeleeuwen stroomden de rivieren via grotere geulen en kleinere vertakkingen en strangen nog vrij door het land. Menselijke bewoning was voornamelijk beperkt tot de oeverwallen. Pas tussen ongeveer 1100 en 1200 is er een dijk gebouwd langs de Lek bij Culemborg. Deze dijk liep dwars door de huidige stad en verder over de tegenwoordige Waldeck Pymontdreef en Achterweg naar de Redichemse waard. Alles daarbuiten was uiterwaard, evenzo het gebied tussen dijk en dreef. De sloot die er nu loopt, is een oude Lekstrang. En nog steeds, bij hoge waterstand van de Lek, voert de sloot veel kwelwater uit de rivier af.

Pas bij de bouw van het kasteel (vanaf 1345) is het gebied omdijkt, over de huidige Lekdijk en de westzijde van het Bakelbos. Uit onderzoek van Wim Hoek¹, aangevuld door Bert Blommers, is gebleken dat er bij het Bakelbos een oude steenoven stond, die in gebruik was gedurende de bouwtijd van het kasteel en waarschijnlijk stenen heeft geleverd voor de bouw. Het is plausibel dat de stenen over het water van deze Lekstrang naar de bouwplaats zijn vervoerd. In het boekje van Wim Hoek is hiervan een fraaie tekening opgenomen en het is nog steeds een romantische gedachte om achter het tuinhuis een middeleeuwse schuit te zien opdoemen, afgeladen met stenen, op weg naar de bouwplaats van het kasteel.

1 *Wist je dat hier vroeger de Kleine Lek liep? De zoektocht van Meneer Hoek.* Uitgave Voet van Oudheusden (2012). Zie: <https://is.gd/5zw11C>

De oude Lekstrang, nu een sloot door het gebied.

In de bronnen zijn, in verschillende spellingen, drie oude veldnamen te vinden voor het gebied tussen dijk en dreef. Het zijn de namen van drie gebiedjes die op elkaar aansluiten: de *Lazarus boomgaard*, de *Varkenskampen* en de *Aschkuil*. De ligging is aangegeven op de vergrote kaart op bladzijde 8.

De *Lazarus boomgaard* lag tussen de Lekdijk en de oude Lekstrang, tussen de huidige boomgaard en een deel van het parkeerterrein Palumbus.

Lazarus is een Bijbelse figuur uit het Lucasevangelie, een bedelaar die overdekt met zweren aan de poort ligt van een rijke man. De rijke viert dagelijks uitbundig feest met zijn familie en vrienden maar heeft uiteraard voor Lazarus niets over. De traditie heeft van Lazarus een melaatse gemaakt, een lijder aan lepra. Ook in Culemborg kwamen deze melaatsen of leprozen voor. Er lag voorheen aan de buitenkant van de Beusichemsedijk, in de bocht bij de Palumbus, een *Lasarus Huis*. Daar werden de lijders aan ‘laserye’ opgevangen (de middeleeuwse Nederlandse naam van lepra, afgeleid van de naam Lazarus). Vanwege het besmettings-

gevaar gebeurde dat buiten de stad. Voet van Oudheusden bericht erover in zijn *Historische Beschryvinge van Culemborg* (1753) en het huis is ook te vinden op de stadskaat van Jacob Perrenot uit 1760. Waarschijnlijk werd de opbrengst van de Lazarusboomgaard aangewend voor het onderhoud van de leprozen. De uiterwaard heet nog steeds Lazaruswaard.

Ongeveer tussen de oude Lekstrang en het verste, noordoostelijke deel van de dreef, tot aan het Bakelbos, lagen de *Varkenskampen*. Deze naam hoeft weinig moeite te geven. Aan de overzijde van de dreef lagen de *Volenkampen*, waar de veulens en de paarden van de Heren en Graven van Culemborg werden geweid. In de Varkenskampen werden dan waarschijnlijk de varkens geweid. Deze uitleg wordt gesteund door de waarschijnlijke betekenis van de naam Bakelbos. ‘Bakel’ zou namelijk ‘big’ of ‘varken’ kunnen betekenen.

Het tuinhuis ligt in de *Aschkuil* die zich langs het eerste deel van de dreef bevindt en aan de andere kant door de oude Lekstrang wordt begrensd. Voor de naam Aschkuil zijn drie verklaringen die elkaar niet geheel uitsluiten.

Het woorddeel ‘kuil’ geeft hierbij de minste moeite. Je moet daarbij denken aan vochtige laagten. De oude naam ‘Kuilenburg’ geeft aan dat in het gebied veel van dit soort kuilen waren.

De ‘asch’ is mogelijk gewoon houtas geweest die in zo’n kuil werd gestort. Er heeft in de zeventiende eeuw op de plaats van het huidige *Casa Blanca* een branderij gestaan² waar jenever werd gestookt.

‘Asch’ kan ook geïnterpreteerd worden als een *pars pro toto* voor vuilnis. Dan was de Aschkuil de asvaalt (stortplaats) van het kasteel of de stad. Het terrein ligt ook wat hoger dan de omgeving. Een opgraving zou hier uitkomst kunnen bieden.

Ten slotte kan *asch* in het Middelnederlands ook ‘es’ betekenen (de boom, *Fraxinus excelsior*). De naam van het dorpje Asch wordt wel verklaard door de aanwezigheid van een essenbosje in vroeger tijden. Essen voelen zich goed thuis in een enigszins vochtig gebied. Ze schieten dan ook overal op als onkruid in het gebied tussen dijk en dreef, vooral langs de oude Lekstrang. Misschien

2 P.J.W. Beltjes en P.W. Schipper, *Culemborg, beeld van een stad* (1988), p. 128.
Zie: <https://is.gd/DNbnqr>

De situatie van het gebied rond 1760. De oude veldnamen zijn aangegeven. Het Speelhuijs is goed zichtbaar.

hebben zij de naam aan het gebied gegeven: een vochtige laagte met veel essen.

Speelhuijs genaamt Campsigt

Cartograaf Jacob Perrenot heeft rond 1760 een fraaie, betrouwbare stadskarta van Culemborg gemaakt, met veel detail. Boven de legenda staat: *PLATTE-GROND der Stad CULENBURGH met de omliggende Hoven, Singels, Dreefden en andere Landstreken*. Rondom de stad zijn overal tuinen, boomgaarden, bleken en bloemrijke landjes te zien, bijvoorbeeld *Den Bloemdaal* bij de Ronde Haven. De stad aan de rivier, met haar profiel van kerktorens, kasteel, muren, poorten en molens te midden van zo'n bloemrijk landschap: Culemborg moet in de achttiende eeuw een aanblik van ongeëvenaarde

schoonheid gegeven hebben, landschappelijk en stedenschoon ineen.

Op de afbeelding zijn de stad, de rivier, de dijk, de Volenkampen, de dreven en het kasteel zichtbaar. Het kasteel had drie omgrachte gedeelten: de hoofdburcht, de Nederhof en ten slotte de stallingen en een ‘bouwhuis’ (naamgever van de Bouhuysweg en later een branderij).

Te zien is dat er langs de dreef zeven diepe tuinen lagen. De eerste vier tuinen vormen de Aschkuil, de overige drie liggen in de Varkenskampen. In de vierde tuin stond een stenen gebouwtje. Het is het *Speelhuijs genaamt Campsigt*, de achttiende-eeuwse voorganger van ons tuinhuis en precies op dezelfde plaats gelegen. Ook in de ‘omliggende Hoven’ uit titel van Perrenot zijn kaart stonden ‘speelhuijzen’. Dat waren géén casino’s maar tweede huizen voor de regenten van de stad. Soms opgetrokken uit steen, soms uit hout (dan heet het een ‘getimmerte’).

In *'s-Heerenhof*, de tuin die bij het kasteel hoorde, stond zo’n speelhuijs. Binnen de stadsmuren staat er nog een aan de Molenwal, het huis met het fraaie, vroeg zeventiende-eeuwse trapgeveltje dat er nu nog te zien is. Het grootste speelhuijs lag echter aan de Beusichemsdijk op de plaats van het huidige *Tusculum* of *De Bol*. Daar bouwden de graven van Waldeck Pymont hun buitenverblijf. De Bol was trouwens in later tijden het speelhuis voor de studenten van het kleinseminarie aan de Ridderstraat.

Asielzoekers in de achttiende eeuw

Het gebied tussen dijk en dreef behoorde toe aan de Graven van Culemborg en hun opvolgers in rechte: vanaf 1720 het Kwartier van Nijmegen en na 1748 de stadhouders Willem IV en Willem V. De Oud-Rechterlijke Archieven (ORA) van de stad (thans in het Regionaal Archief Rivierenland in Tiel) bevatten de administratie van de erfpacht vanaf 1706. In de tabel zijn de namen opgenomen van de erfpachters van de vierde tuin, voor zover wij die hebben kunnen achterhalen. In archieven zoals die van notarissen zijn onder ‘boven’ en ‘beneden’, of ‘aan de ene zijde’ en ‘aan de andere zijde’ de namen van de erfpachters van de belendende tuinen te vinden. Zo blijkt uit een notariële akte uit 1742 dat Christiaan Lichtenberg erfpachter van de derde tuin was en Procureur Crane die van de vijfde. Laatstgenoemde zullen we verderop weer tegenkomen.

Het fraaie trapgeveltje uit de Gouden Eeuw, dat indertijd aan het speelhuijs in de stad toebehoorde.

Op grond van dit bronnenmateriaal is een (gedeeltelijke) reconstructie van de erfpachters van alle zeven tuinen gemaakt.

Lijst van erfpachters uit de achttiende eeuw. Erfpacht wordt afgegeven vanaf 1706.

Justers van Ceters van [...]	tot 1736
John Norre, met huisvrouw Sara Bukkingam	van 1736 tot 1739
Mechtilina van der Bruggen	van 11 augustus tot 3 november 1739
Carel Leonard du Bois van Chaillou, gevolgd door Freulen Magdalena du Bois van Chaillou	van 1739 tot 1744
Willem Stoel	van 1744 tot 1760
Burgemeester Abraham Perrenot	van 1760 tot 1775
J. van der Linden	van 1775 tot 1807
Hessel van der Meer	van 1807 tot [...]

We komen een aantal van deze erfpachters tegen in een bijzonder boek van Marijke Gijswijt-Hofstra³: *Asielverlening in Culemborg, Vianen, Buren, Leerdam en IJsselstein van de 16de tot eind 18de eeuw*. In die tijd was Culemborg een zogenaamde vrijstad. Mensen die verdacht werden van fraude, moord of doodslag konden het vege lijf redden en vervolging ontgaan door tegen betaling van een ‘recognitiegeld’ (administratieve kosten voor hun inschrijving en verblijf in Culemborg) asiel aan te vragen in Culemborg, dat van de in de titel genoemde vrijsteden de belangrijkste was. Velen vertrokken nadat zij hun zaakjes hadden geregeld, maar een deel bleef in Culemborg wonen. Sommigen behoorden later tot de regenten en waren zo succesvol dat ze bijvoorbeeld een tuin met ‘speelhuijs’ of ‘getimmerte’ aan een van de dreven in Perrenots ‘omliggende hoven’ konden pachten.

Onder de acht erfpachters van de vierde tuin bevinden zich drie van deze ‘asielzoekers’: Justers van Ceters, John Norre met huisvrouw Sara Bukkingam en Willem Stoel. Namen als John Norre en Bukkingam doen Engels aan. Marijke Gijswijt-Hofstra schrijft dat niet minder dan tien procent van de asielzoekers van buiten de Republiek kwam, bijvoorbeeld uit Engeland, Frankrijk

³ Marijke Gijswijt-Hofstra: *Wijkplaats voor vervolgen. Asielverlening in Culemborg, Vianen, Buren, Leerdam en IJsselstein van de 16de tot eind 18de eeuw*, Dieren (1984).

De Bol op een fraaie hedendaagse winterdag. De oorsprong van het goed dateert uit 1640, toen Graaf Philips Theodoor van Waldeck-Pyrmont hier een Speel-of Sommerhuis liet bouwen met een wandelbos. Het is vernield in de Franse tijd. De Jezuïeten die het seminarie bestierden lieten er in 1860 een recreatieverblijf bouwen. Het huidige landhuis dateert van 1888.

of de Duitse landen. Culemborg was blijkbaar een vrijstad met internationale aantrekkingskracht en het huidige tuinhuis kan met enige romantische overdrijving het oudste asielzoekerscentrum van Nederland heten!

De eerder genoemde Procureur Joan Willem de Crane (rond 1742 de pachter van de vijfde tuin) was ook zo'n achttiende-eeuwse asielzoeker. De Crane was tweede kassier van de leenbank van de stad Middelburg. Hij had geld uit die kas genomen en daarna zijn toevlucht in Culemborg gezocht.⁴ De Crane gold als een 'liefhebber der Muzicq' en werd klokkenist en organist van de Grote Kerk. In die professie heeft hij in 1719 als eerste het nieuwe Verhofstadt-orgel bespeeld. Voormalige fraudeurs konden blijkbaar in Culemborg een eerzaam bestaan opbouwen en tot de notabelen van de stad gaan behoren.

Du Bois van Chaillou

In 1739 vinden we in de bronnen de eerste vermelding van het *Speelhuijs met de naam Campsigt*, namelijk bij het verwerven van een erfpacht van speelhuis en tuin door de Culemborgse oud-burgemeester Carel Leonard du Bois van Chaillou.

⁴ Marijke Gijswijt-Hofstra, *a.w.*, p.64

Het archiefstuk uit de ORA staat op de bladzijde hiernaast. In hedendaags schrift: *Compareerde Gerrit van Buren, custos [koster] van de Barbara Kerk alhier, als gemagtigde van Juffr. Mechtelina van der Bruggen, [...] op heden gepasseerd voor den Notaris Jongbloet, bij dezen vertoond en geregistreert, ende verklaarde den Comp.nt [...] te transporterem, en cedeere waarvan ten behoeve van den HoogWelgeb. Heere Carel Leonard du Bois van Chaillou Capitain ten Dienste deser Landen, Oud Borgermr. en Regeerende Schepem deser Stad, [...] den Vrijen eigendom van zekere Thuijn, item het Speelhuijs daarin staande genaamt Campsigt [...].*

Het Speelhuijs bestond in 1739 dus al en moet door eerdere eigenaren of erfpachters zijn gebouwd. Carel Leonard Du Bois van Chaillou (1684-1744) stamde uit een adellijk Frans geslacht. Zijn vader Laurens (in 1687 op zeer hoge leeftijd in Culemborg overleden) was kapitein in dienst van de Staten-Generaal. Ook Carel Leonard bereikte die rang in het Staatse leger.

Op 31 oktober 1714 werd Ernst Frederik, hertog van Saksen-Hildburghausen, met een feestelijke optocht ingehuldigd tot Graaf van Culemborg. Carel Leonard du Bois van Chaillou was een kamerheer van de hertog en mocht plaatsnemen in het vijfde rijtuig.⁵ Nadien was hij burgemeester van Culemborg en in 1739 was hij (blijkens de akte) schepen, een functie vergelijkbaar met een hedendaagse wethouder. Hij overlijdt in 1744 op de terugreis van Nederlands-Indië naar Nederland.

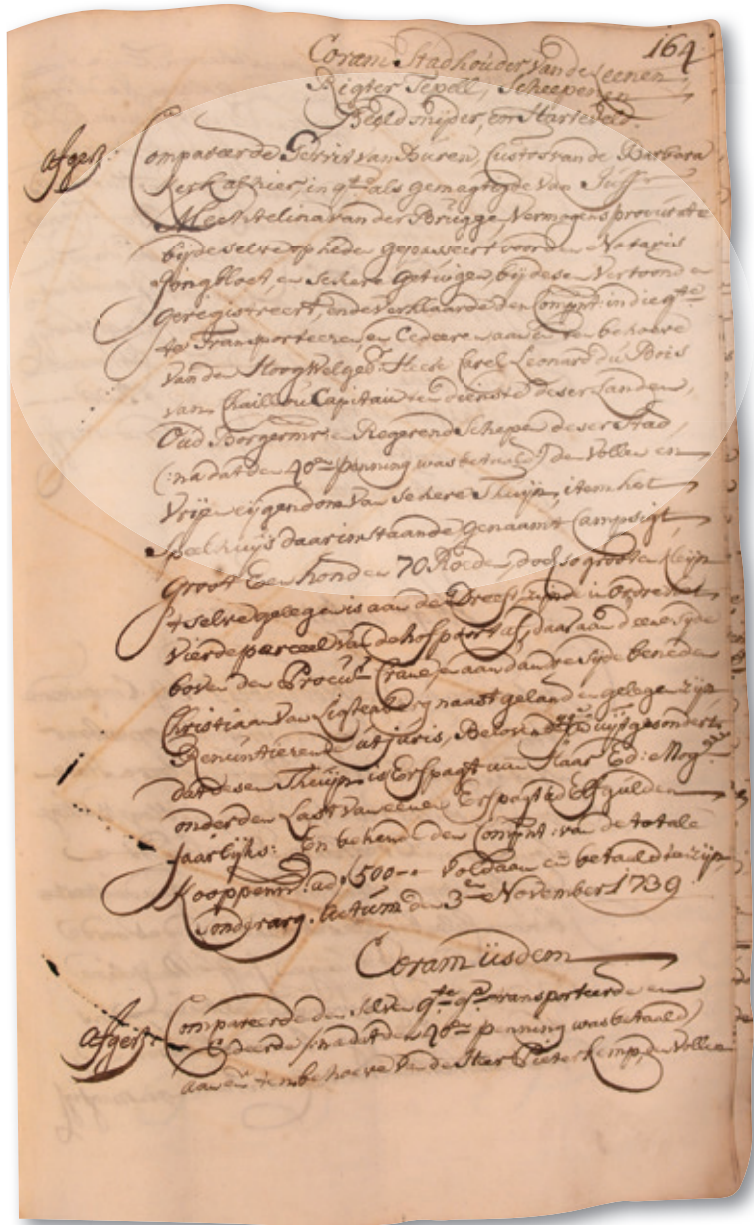
Freule Du Bois van Chaillou (het gaat hier om één van de alle ongehuwd gebleven drie dochters van Du Bois) biedt al in 1742 tuin en Speelhuijs ter verkoop aan, althans zij bepaalt de verkoopvoorwaarden. In de notariële akte uit dat jaar is te lezen dat het ging om:

[...] een Tuijn met sijne bepotinge en beplantinge item het Speelhuijs daar inne staande genaamd Kampsigt groot Een Hond en 70 Roeden, gelegen aan de Dreef, zijnde in ordre het vierde parceil van de hofpoort af, daar aan de eene zijde den Procureur Crane en aan de andere zijde Christiaen Lichtenberg naest geland zijn.

In deze notariële akte worden tuin en Speelhuijs met naam en ligging nauwkeurig omschreven. De naam ‘Campsigt’ of ‘Kampsigt’ dankte het Speelhuijs ongetwijfeld aan het uitzicht op de Volenkampen. Op de kaart van Perrenot loopt vanaf het Speelhuijs een vrij brede oprijlaan recht op de dreef aan. De tuin

5 Voet van Oudheusden, *Historische Beschryvinge*, p.332. Zie: is.gd/qjXNMj

De akte uit 1739 waarin melding wordt gemaakt van het verkrijgen van een erfpacht door Du Bois van Chaillou.

bevatte bomen ('bepotinge') en sier- of voedselgewassen ('beplantinge'), dat alles op een oppervlak van één Hond en 70 Roeden.

In de Republiek bestonden geen gestandaardiseerde maten. De Rijnlandse Hond was in deze contreien een veel gebruikte oppervlaktemaat. Wij kunnen de afmetingen van de vierde tuin en de Aschkuil er uit afleiden. Eén hond bestond uit 100 roeden en was gelijk aan 1400 m². De huidige diepte van de tuin (inclusief sloot)

is ca. 85 meter. Een kleine rekensom toont dan aan dat de Aschkuil een oppervlak had van ca. 112 x 85 meter, dat is 9520 m², bijna 1 hectare, en de tuin van ca. 28 x 85 meter, dat is 2380 m². De toegang tot het Speelhuijs lag op ca. 96 meter van het begin van de Aschkuil. Dat klopt ongeveer met de huidige afstand.

De geweerfabriek

Het gebied tussen dijk en dreef heeft in de loop der tijden veel veranderingen ondergaan. Zo stichtte Stadhouder Willem V in 1759 een geweerfabriek in Culemborg, een stad waarvan hij persoonlijk soeverein was. Het Staatse leger moest deze wapens voorheen namelijk uit Luik betrekken – van buiten de Republiek. De kwaliteit van die vuurwapens liet te wensen over en uiteindelijk werd voor het strategisch gunstig gelegen Culemborg gekozen. In 1812 heeft Napoleon de fabriek weer opgeheven.

De fabriek bevond zich op de plaats van het Bouwhuis en de stallingen, en tevens aan de overzijde van het Voorburg. Uit het kaartje blijkt dat het vestigen van de fabriek een stevige ingreep in de Aschkuil tot gevolg had. Het Bouwhuis en de stallingen, voorheen door een brede gracht omringd, hebben plaats gemaakt voor de geweerfabriek, slechts door een smalle sloot omgeven. In de Aschkuil verschijnt een grote, rechthoekige vijver die door een duikertje met sluisje met de sloot verbonden is. Misschien is de grond uit de vijver gebruikt om de slotgracht ter plaatse ten dele te dempen.

De vijver is nog steeds te zien in de tuinen van nummer 4 en nummer 6 aan de dreef. In het kaartje heet hij een ‘vischvijver’ maar wellicht diende de vijver ook als bomenput voor het inwateren van het hout voor de geweerkolven. Het duikertje met sluisje moest voor een constant waterniveau zorgen. Op de latere minuutkaart (zie hierna) is aan de vijver een merkwaardige haakvormig aanhangsel verbonden, waarvan de bedoeling onbekend is. Wellicht heeft die iets te maken met de visvangst, of zelfs met het vangen van waterwild zoals eenden, want de haak heeft wel iets weg van de vangpijp van een eendenkooi.

Hessel van der Meer, Keizerlijk Notaris

De laatste erfpachter in de Oud-Rechterlijke Archieven is Hessel van der Meer, vanaf 1807. Met hem treden wij de negentiende eeuw binnen. Hij pachtte de gehele Aschkuil en daarin dus ook

Afbeelding van de geweerfabriek en de omgeving ervan.

De tuinen aan de Waldeck Pymontdreef waar de genoemde 'visvijver' nog zichtbaar is.

het Speelhuijs, of, mogelijkterwijs, wat ervan over was. Hij was notaris vanaf 1805, in de Franse tijd.

Van hem bezitten wij nog een akte uit 1812 over een lijfrente voor een weduwe in de stad (in het Frans, met een Nederlandse vertaling: Nederland was vanaf 1810 onderdeel van het Franse Keizerrijk). De akte begint in ronkend Frans, zoals elk officieel stuk: *Napoleon par la grace de Dieu et par les constitutions de l'Etat, Empereur des Français, Roi d'Italie, Protecteur de la confédération du Rhin, Mediateur de la confederation Suisse, à tous presens et à venir, salut: Faisons savoir que à Pardevant Hessel van der Meer, Notaire Imperial, (Napoleon, bij de gratie Gods en vanwege de grondvesten van de staat, Keizer der Fransen, Koning van Italië, Beschermer van de Rijnconfederatie, bemiddelaar van de Zwitserse Confederatie, aan alle aanwezigen en aankomenden, saluut: wij laten weten dat – en nu begint de parallelle Nederlandse vertaling:) voor Hessel van der Meer, Keizerlijk Notaris in het canton Culenburg, Arrondissement Gorinchem, Departement de Monden van de Maas [verschenen zijn... etc.]*

We krijgen hier een aardig beeld van de eenheden waarin Nederland als onderdeel van Frankrijk verdeeld was: canton,

arrondissement en departement. Deze dienstbaarheid aan een vreemde overheerser heeft de loopbaan van de notaris geen kwaad gedaan. In het later weer zelfstandige Koninkrijk der Nederlanden kon hij onder koning Willem I notaris blijven en in 1820 en 1822 zelfs burgemeester van Culemborg worden.

Hessel van der Meer overleed in 1826 en liet tuin en opstallen na aan zijn vrouw en kinderen. Catharina Adriana van Setten, Van der Meers echtgenote, heeft hem nog lang overleefd. Zij stierf op 17 April 1843 en werd begraven op de toenmalige Algemene Begraafplaats op het Janskerkhof. Bij de aanleg van een parkeerterrein op dit Janskerkhof is haar grafsteen samen met andere tevoorschijn gekomen en na de werkzaamheden voor iedereen zichtbaar ten toon gesteld. Lees meer hierover in *Voetnoot* nummer 55 (2015), waar een artikel aan de opgravingen van deze grafstenen is gewijd. Op haar steen staat de naam van haar echtgenoot vermeld als DEN WEL EDELN GESTRENGEN HEER HESSEL VAN DER MEER. Met deze grafsteen zouden wij afscheid van hem kunnen nemen ware het niet dat hij de waarschijnlijke bouwheer van het huidige tuinhuis is.

*Grafsteen van Catharina
Adriana van Setten,
gevonden op het
Janskerkhof.*

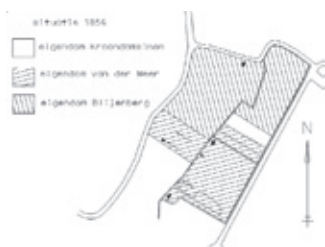

Kaart van de gemeente Culemborg uit 1826. Het hele gebied is in secties verdeeld, die elk weer verschillende kaartbladen bevatten.

Het kadaster

Op deze plaats is een kort intermezzo nodig over het kadaster, de instelling die in Nederland alle informatie over percelen en opstallen registreert, zoals ligging, oppervlak, eigendom, koop en verkoop, verbouwing, pacht, hypotheek, etcetera. De kadastrering is in 1811 per keizerlijk decreet door Napoleon ingevoerd maar trad pas in 1832 in werking. De historische gegevens (tot eind jaren zestig van de vorige eeuw) waaruit voor dit onderzoek rijkelijk geput is, berusten in het Regionaal Archief Rivierenland te Tiel. Als voorbereiding voor het kadaster is heel Nederland tussen 1811 en 1832 in kaart gebracht door middel van ‘minuutplannen’ van alle gemeenten waarop alle kadastrale elementen ingetekend zijn en elk element een kadastraal ‘nummer’ kreeg. De afbeelding geeft weer hoe Culemborg en de omliggende gebieden in 1826 in kaart zijn gebracht.

De tweede auteur van deze *Voetnoot* heeft alle belangrijke kadastrale mutaties van het gebied tussen dijk en dreef vanaf 1832 tot aan het eind van de jaren zestig van de vorige eeuw verwerkt tot een serie van 50 kaarten. Afgespeeld als in een film zouden deze kaarten de dynamische ontwikkeling en fragmen-

De kadastrale situatie in het gebied, 1856.

tering van het gebied zichtbaar maken. Als voorbeeld wordt hier de situatie uit 1856 getoond. Het grootste gedeelte van het gebied is in handen van twee erfpachters: Hessel Cornelis van der Meer (zoon van de ons bekende Hessel van der Meer) en Arie Blijenberg. Slechts een klein perceel behoort tot de Kroon-domeinen.

Terug naar 1826. Onderaan deze bladzijde staat een uitsnede van het minuutplan van Culemborg met daarop weergegeven de Aschkuil. Erbij staat de zogenaamde *Aanwijzende Tafel* die bij elk blad werd opgesteld en waar allerlei gegevens genoteerd staan over de eigenaren, het grondgebruik, de waarde van de percelen en de (virtuele) opbrengst van elk perceel. Het kadaster had namelijk ten doel om op een eerlijke manier belastingen te kunnen heffen. Vandaar dat het grote perceel maar ook de verschillende vormen van water en alle opstallen zoals schuren een nummer kregen. De B staat daarin voor de sectie Redichem waartoe het hele gebied oostelijk van de stad tot aan de Redichemse waard behoorde. In de kolom 'Eigenaren en vruchtgebruikers' staat de Weledele Hessel van der Meer.

Het minuutplan en de Aanwijzende Tafel geven ons informatie over de volgende kadastrale 'nomsers' van de Aschkuil:

222bis een schuur (in het 'schiereiland' dat zich ook nu nog achter Casa Blanca bevindt)

223 de vijver (met haakvormig aanhangsel uit de tijd van de geweerfabriek),

224 de tuin

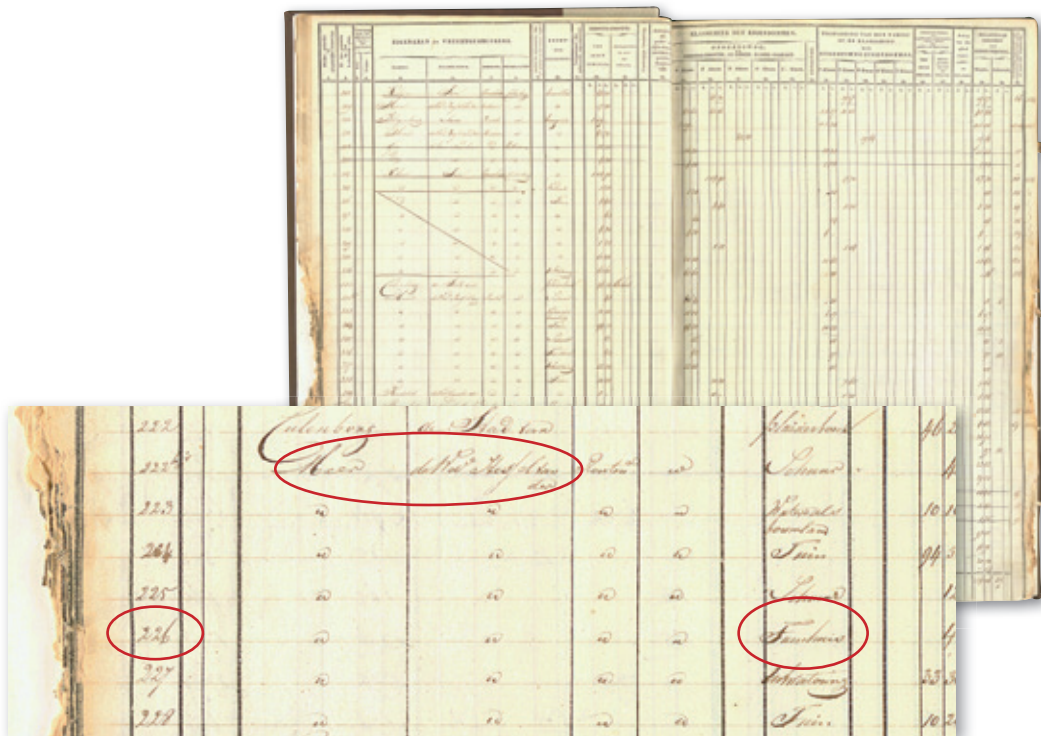
225 een schuur

226 het tuinhuis

227 de omringende sloot

Uitsnede van 'Sectie B, genaamd Redichem, tweede blad'. 'Gemeten door J. De Jongh, landmeter der eerste klasse.'

De Aanwijzende Tafel bij het betreffende blad geeft alle informatie bij de percelen. In de laatste kolom staat het 'belastbaar inkomen' van elk perceel, inclusief eventuele bebouwing.

Het tuinhuis kreeg nummer 226. Het minuutplan geeft uiteraard niet de toestand aan waarin het gebouwtje verkeerde. Was het nog het oude Speelhuijs, of een nieuw gebouwd of verbouwd tuinhuis? Die vraag komt nu ter sprake.

Van Speelhuijs naar tuinhuis

In 2009 vervaardigt de Culemborgse architect Henk van der Wielen in verband met een subsidieaanvraag de hier afgebeelde tekening, waarop de vroeg negentiende-eeuwse architectuur van het tuinhuis duidelijk herkenbaar is. De aanbouw rechts dateert uit 1895 en laten we voor nu buiten beschouwing. Er resteert dan een volstrekt symmetrisch huisje met twee boogvensters en een rechte daklijst. Het is een voorbeeld van de neoclassicistische architectuur die gangbaar was in de eerste helft van de negentiende eeuw. In de steden kwam deze bouwstijl eerder op (in de Franse tijd) en wat later ook op het platteland.

Dit is niet meer het achttiende-eeuwse Speelhuijs maar een negentiende-eeuws tuinhuis. Mogelijk zijn bij bouw of verbouw muurfragmenten gespaard gebleven of materialen hergebruikt.

Dat moet nader onderzoek nog uitwijzen. De vraag is nu wanneer het Speelhuijs tuinhuis is geworden en wie de bouwheer is.

Als bouwheer komen in aanmerking: Jan van der Linden (erfpachter tot 1807), Hessel van der Meer (gestorven 1826) en zijn zoon Hessel Cornelis van der Meer (gestorven 1881).

De eerste kandidaat heeft geen goede papieren. Jan van der Linden was al erfpachter sinds 1775, overleed in 1812 en was dus waarschijnlijk al op leeftijd in 1807. De kans is daarnaast niet erg groot dat deze Van der Linden midden in die verarmde Franse tijd een tuinhuis heeft kunnen bouwen.

Blijven over vader en zoon Van der Meer. Voor vader pleit dat ondanks diepgravend onderzoek in de kadastrale archieven geen enkele aanwijzing voor de bouw van een tuinhuis is gevonden (de genoemde de aanbouw uit 1895 is wél gedocumenteerd). Dit wijst er sterk op dat de bouw vóór 1832 heeft plaatsgevonden, voordat het kadaster in werking kwam. Na de Franse tijd kende Nederland een economische opleving en vader Van der Meer beleefde rond 1820 zijn glorie-dagen als regent en burgemeester van Culemborg. Wij houden hem dus voorlopig voor de bouwheer van het tuinhuis.

Daarvoor pleit evenzeer dat de zoon Hessel Cornelis van der Meer veel minder in aanmerking komt. Hij was opvolger van zijn vader als notaris in Culemborg. Er waren broers en zussen en zijn moeder stierf pas in 1843. Voor de jaren tussen 1826 (de dood van zijn vader) en 1832 (het begin van het kadaster) was de erfenis wellicht nog een ongedeelde boedel waarvan zijn moeder het vruchtgebruik had. Betekent dat dan ook dat de bouw van een tuinhuis niet voor de hand ligt? Verder onderzoek moet hier nog opheldering brengen. Pas na de dood van zijn moeder bestaat er een verband tussen Hessel Cornelis van der Meer en het tuinhuis. Uit een notariële akte van zijn hand uit 1845 blijkt namelijk dat hij het tuinhuis gebruikte voor het verlijden van akten. Citaat: *[...] door Notaris Hessel Cornelis van der Meer [...] gedaan en gepasseerd in de tuinkamer der tuin van voornoemden Notaris gelegen in der Noorder Dreef even buiten de Slotspoor te Culemborg [...].*

Het tuinhuis als notariskantoor! Dan moet het wel een representatief gebouwtje zijn geweest, geschikt voor het ontvangen van cliënten. De benaming ‘tuinkamer’ geeft fraai weer wat het toenmalige tuinhuis was: een rechthoekige kamer in een tuin. Bijzonder is verder dat de plaats is omschreven als ‘*der Noorder*

Tekening van het tuinhuis, in 2009 gemaakt door Henk van der Wielen, architect in Culemborg.

Dreef even buiten de Slotspoort. In 1742 was dat nog de *Dreef* en de *Hofpoort*. De *dreef* heeft in die tijd een nieuwe naam gekregen en de *Hofpoort* is inmiddels afgebroken (waarschijnlijk in de Franse tijd) maar de *Slotspoort* in 1845 nog niet (pas na 1865).

Het is plausibel dat het tuinhuis in de jaren twintig van de negentiende eeuw is gebouwd door notaris Hessel van der Meer. Niet uitgesloten is dat het te eniger tijd – maar vóór 1845 – is gebouwd door de zoon, Hessel Cornelis. De gevonden gegevens laten geen uitsluitel toe. Belangrijke gebouwen als een stadhuis of een kerk zijn in het verleden meestal goed gedocumenteerd en afgebeeld maar de aanblik en geschiedenis van kleine architectonische elementen als het tuinhuis raken snel verloren in de mist van de tijd.

Een Culemborgs volksverhaal

‘De notaris had een dochter en het verhaal vertelt dat zij geen schoonheid was. Maar ze had wel een vrijer en het tuinhuis was hun liefdesnestje. Tot de notaris failliet ging. Daarna hebben ze de vrijer niet meer gezien!’

In 1974 vertelde Jan Middelhoven (wonend op nummer 8) deze Culemborgse anekdote met zijn fraaie anticlimax aan de eerste auteur van deze *Voetnoot* toen deze het tuinhuis van hem kocht. Hij noemde er de naam van notaris Van der Meer bij. Zo'n volksverhaal over het tuinhuis roept natuurlijk vragen op. Had de notaris wel een dochter? Is hij failliet gegaan? Vragen die zijn na te gaan!

Notaris Hessel Cornelis van der Meer had niet één maar zelfs vier dochters: Hendrika Martina (1832), Catharina Adriana Hesselina (1837), Johanna Ernestina (1846) en Amelia (1849). Het is over Catharina Adriana Hesselina dat wij in de Burgerlijke Stand van Culemborg een tragisch verhaal vonden dat de kern van het volksverhaaltje kan zijn geweest:

‘Heden den derden der maand Januarij achttien honderd negen en vijftig, is voor ons ondergetekenden Ambtenaar van den Burgerlijken Stand [...] verschenen Hessel Cornelis van der Meer, oud twee en vijftig jaren, van beroep Notaris en Willem Johan Alpherts, oud vier en zestig jaren [...] welke ons hebben verklaard, dat op den tweeden der maand Januarij des Jaars achttien honderd negen en vijftig, des nachts ten een ure, binnen deze Gemeente, in het Huis Nummer 170 staande op het Marktveld in den ouderdom van een dag is overleden Mathilda Juliana Maria van der Meer, geboren uit Catharina Adriana Hesselina van der Meer, zonder beroep, alhier woonachtig. De eerste aangever is de grootvader des kindes, de tweede is van beroep stadsdoctor [...].’

Deze akte vertelt ons het verdrietige verhaal van het overlijden, al één dag na de geboorte, van een boreling met de naam *Mathilda Juliana Maria*. Catharina Adriana Hesselina was een ongehuwde moeder. Want wie in de akte in alle toonaarden ontbreekt, in de achternaam van het kind en onder de aangevers, dat is de vader van het kind. Gaat het te ver om in hem de vrijer uit het volksverhaal te zien die er na het faillissement van de notaris zo laf vandoor is gegaan? Was het tuinhuis het liefdesnestje waar de dochter van de notaris haar liefde heeft beleefd, een liefde die uitliep in de tragische dood van haar kind?

Het volksverhaal vermeldt dat de notaris failliet ging. Van een faillissement hebben wij in de archieven evenwel geen enkel spoor gevonden. De notaris is op 4 december 1881 thuis overleden. Zijn opvolger, notaris J.G. Moorrees, veilt in mei 1882 het woonhuis, dat in een advertentie in het *Nieuws van den Dag* als

volgt wordt beschreven: ‘Een Heerenhuis met Tuin en Koetshuis daarachter, aan het Marktveld te Culemborg, welk Huis bevattende 7 ruime Kamers, Keuken, vorstvrije Kelder, met Wijnkelder, afgeschoten Droogzolder met Vliering, Achterzolder met Dienstbodenkamer, [...] is boven en beneden voorzien van Gasleiding [...].’

Dat ziet er riant uit, vooral met de voor die tijd uiterst moderne gasleiding. Op 28 en 29 juni 1882 veilt genoemde notaris ook de inboedel van het huis van Van der Meer, volgens een advertentie in het *Algemeen Handelsblad* onder meer bestaande uit: ‘een fraaie collectie PORSELEIN, waaronder een GEKLEURD JAPANSCH PORSELEIN SERVIES, Twee BLAUWE PORSELEINEN THEESERVIEZEN, differente PORSELEINEN BORDEN, VISCHSCHOTELS, SCHALEN [...] GEWERKT ZILVER, waaronder VORKEN, LEPELS, BLADEN en TROMMELTJES, enz. enz.’ De veiling bracht het voor die tijd fabelachtige bedrag van 2.780,85 gulden op.

Het heeft er alle schijn van dat de notaris in weelde gestorven is. Dat lijkt moeilijk te verenigen met een faillissement!

We hebben ondanks al die weelde ook schulden gevonden, twee hypotheeken, waarvan de bedragen nog uitgezocht moeten worden. Wat opvalt is dat Hessel Cornelis deze verschuldigd was aan de volgende eigenaar van het tuinhuis en de tuin, Gerrit Jan Mol. Zouden die schulden de achtergrond zijn van het faillissement in het volksverhaal? In zulke verhalen geldt tenslotte niet de werkelijkheid maar dat wat de fantasie ooit aangesproken heeft. Bij de verkoop aan Mol zijn deze hypotheeken overigens doorgehaald.

Het tuinhuisje van Mol

In 1889 kwam dokter J. Hocke Hoogenboom (ja, die van de Dr. Hockesingel) naar Culemborg, waar hij 60 jaar zou blijven wonen en werken. In 1943 houdt hij voor Voet van Oudheusden een lezing met als titel *Culemborgse Herinneringen*.⁶ In die lezing maakt hij een denkbeeldige voettocht door het Culemborg van op dat moment zo’n 50 jaar geleden. Hij begint bij het station en gaat rechtsaf de Stationsweg op. Daar valt hem de gevel op van *hotel*

6 ‘Culemborgse herinneringen’, door J. Hocke Hoogenboom. *Voetnoot* 35 (2007). Op de pagina’s 22 en 23 staan in redactionele toevoegingen enige misvattingen: de eigenaar van het tuinhuis heette geen Fresling maar Tresling, en het is niet rond 1875 gebouwd maar eerder in de negentiende eeuw.

Stations-koffijhuis van de Jong, voorheen Hotel 'Mol'.

Mol, dat op hem 'den indruk van groote-stadsallure' wekt. In het hotel woonde en werkte Gerrit Jan Mol, de nieuwe eigenaar (geen erf-pachter meer) van de tuin aan de 'Noorder Dreef'. Ook door die dreef komt Hocke op zijn rondgang en hij noteert (in 1943, de dreef heeft dan een nieuwe naam): *de Waldeck-Pyrmontdreef onbebouwd, afgezien van een tuinhuisje in den tuin van 'Mol'*. De verkaveling van de twintigste eeuw moest nog beginnen en het tuinhuis was eind negentiende eeuw de enige stenen bebouwing aan de dreef.

Mol was een bekende Culemborgse figuur. Gerrit Jan Mol, rond 1818 geboren in Wamel, was een rooms-katholiek gemeenteraadslid en daarnaast een kleurrijke en redzame figuur met een opvallende carrière in Culemborg: eerst veerbaas, daarna aannemer van waterwerken en tenslotte logementhouder. Elders heet hij ook wijnhandelaar. In 1865 wordt hij verdacht van de clandestiene import van een partij sterke drank uit Vreeswijk⁷.

⁷ C.W. Raven, 'Culemborg, de stad en het water in de tweede helft van de negentiende eeuw', *Voetnoot* 56 (2015)

Het logement aan de Stationsweg heette *Het Wapen van Gelderland* en was tevens stalhouderij. Later stond het bekend als *Stationskoffijhuis* (gedreven door N. de Jong, zie de afbeelding) en nog later is er het kantoor van meubelfabriek Gispén in gevestigd. De Culemborgse Harmonie *Crescendo* (het tegenwoordige *Pieter Aaffes*) mocht in de grote tuin concerten geven.

Mol stierf op 6 januari 1894. De verkoop van zijn bezittingen bracht 62.802,64 gulden op. We mogen dus wel aannemen dat Gerrit Jan Mol als een rijk man gestorven is. Onder de kopers vinden wij de nieuwe eigenaar van de tuin en het tuinhuis aan de dreef: Johan Frederik Tresling. Hij betaalt er 7.350 gulden voor. In de notariële akte wordt ook de naam van de tuin vermeld: *Landzicht*. Een beetje saai misschien, maar wel in de geest van de naam van het achttiende-eeuwse Speelhuis *Campsigt*. Vanuit het tuinhuis was er blijkbaar nog steeds een weidse blik.

In 1868 verschijnt bij A.J. Blom te Culemborg een brochure getiteld 'De brug over de Lek nabij Kuilenburg' waarin deze fraaie litho is opgenomen, vervaardigd door de firma Tresling.

Een lithograaf uit Amsterdam

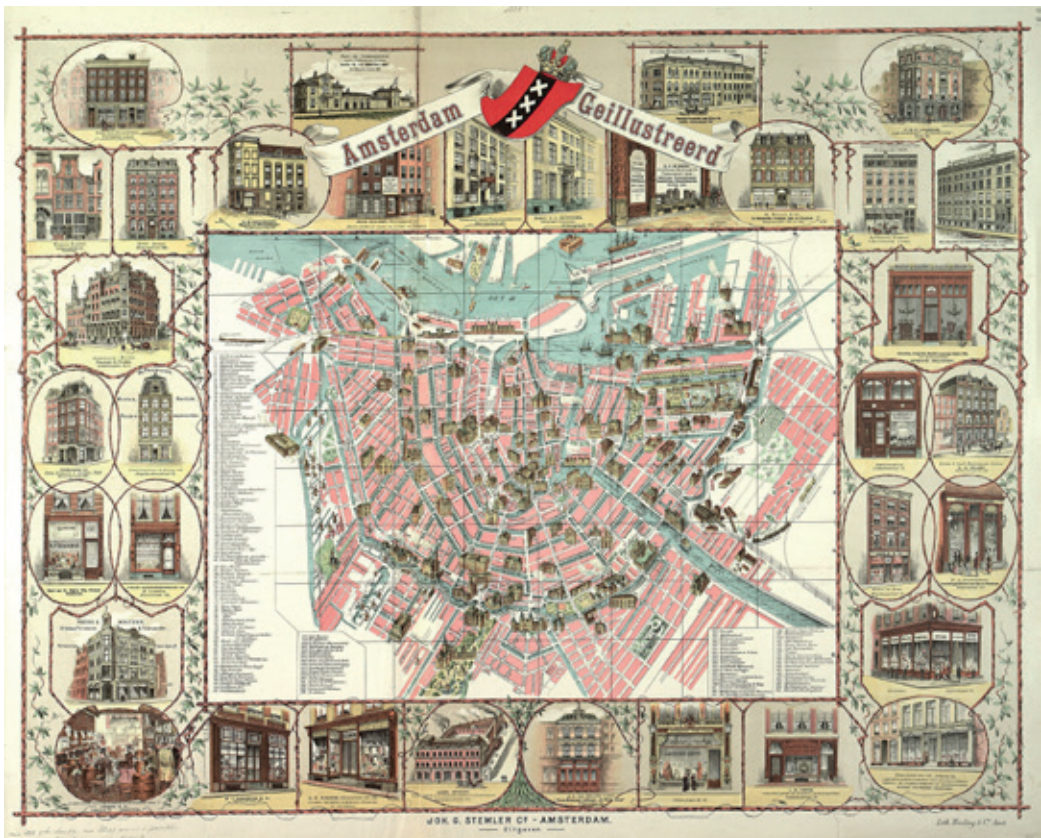
Zo weinig als Gerrit Jan Mol voor de tuin en het tuinhuis heeft betekend, zo belangrijk was zijn opvolger Johan Frederik Tresling, die niet minder dan 27 jaar – van 1894 tot 1921 – de eigenaar was. Tresling was een lithograaf uit Amsterdam, althans: hij was de eigenaar van een groot lithografiebedrijf, Tresling & Co.

dat hij van zijn vader had geërfd. Lithografie of steendruk is de druktechniek die gebruikt werd bij de fraaie getekende illustraties uit de negentiende-eeuwse *science fiction* van Jules Verne die velen van u zich nog zullen herinneren. De litho is in zekere zin de negentiende-eeuwse voorganger van de moderne foto. Pas aan het begin van de twintigste eeuw verdringt de foto de litho langzamerhand als illustratie in boeken en tijdschriften.

Tresling had een legertje tekenaars in dienst die tekeningen maakten over allerlei onderwerpen, zoals als het Koninklijk Huis. Ook reproducties van beroemde schilderijen waren populair. In deze advertentie uit het *Nieuws van den Dag* van 15 mei 1871 biedt het bedrijf chromo-litho's (in kleur) aan van beroemde schilderijen uit het Rijksmuseum (toen nog gevestigd in het Trippenhuis in Amsterdam) zoals de *Nachtwacht* van Rembrandt (26 gulden, met lijst) en de *Stier van Potter* (30 gulden, idem). De hoge prijzen doen vermoeden dat het hier om grote exemplaren ging,

'Amsterdam Geïllustreerd'
derde editie uit 1888-1889,
uitgegeven door Joh. G.
Stemler.

groot genoeg in ieder geval om de huizen van de aanzienlijke burgerij van een spraakmakend schilderij te voorzien.

Tegenwoordig zijn nog originele steendrukken verkrijgbaar die indertijd door het bedrijf gelithografeerd zijn, zoals de fraaie en commerciële kaart *Amsterdam Geillustreerd*, uitgegeven in 1888-1889. Het is een stadskaart van Amsterdam omgeven door een krans met afbeeldingen van gevels van winkels en bedrijven, waaronder de fabriek van ‘voitures de luxe’ van de Gebr. Spijker aan de Stadhouderskade 114 en het ‘Magazijn van Heerenconfectiën’ Peek en Cloppenburg aan de Nieuwendijk 168-170. In de havens liggen twee- en driemasters naast stoomschepen; het romantische tijdperk van zeilschepen zou weldra voorbij zijn. Het nieuwe Centraal Station staat er al en een stoomtreintje spoedt zich over het *Hollandsch Spoor* naar Haarlem.

Tresling & Co had twee vestigingen: de eerste aan de Spuistraat 146, achter het Paleis op de Dam, en de tweede (sinds 1919, na een brand in de eerste vestiging) aan de Huidekoperstraat 22, hoek Weteringschans, vlakbij het Paleis voor Volksvlijt (afgebrand in 1929). Dat waren eersteklas locaties voor Tresling & Co., een belangrijk bedrijf waarvan de eigenaar een grote tuin in Culemborg bezat.

De Tuin van Tresling

Hoe kwam Johan Frederik Tresling (geboren in 1856) ertoe om in 1894 in Culemborg een tuin te kopen? Wel, zijn oudere zuster Catharina Geertruida (1853) woonde er. Zij was gehuwd met Antonius Stephanus Verwoert en het paar woonde sinds 1890 in een groot huis aan het Voorburg. Tresling, toen nog vrijgezel (hij huwde pas op de leeftijd van 61 jaar met een weduwe en is kinderloos gebleven) zal een regelmatige gast zijn geweest. Hij kon van het huis op nummer 1 schuin het Voorburg oversteken, een eindje over de dreef gaan, en dan via een bruggetje over de sloot en een imposant hek recht op het tuinhuis aflopen.

Van dat eindje over de dreef, het bruggetje en het hek bestaat nog een fraaie Ansichtkaart uit 1900 met een winters tafereel. De vraag is of dat hek inderdaad recht voor het tuinhuis stond, op dezelfde plaats als waar in de achttiende eeuw de toegang tot het Speelhuijs Campsigt gelegen was. Als we de bomen (indertijd waren het populieren) op de foto tellen vanaf het begin tot aan het bruggetje, komen we op 12 bomen. Als je datzelfde doet met

Advertentie uit 1871 van Tresling & Co, 'hof-lithographen', waarmee geworven wordt om net als 'Leden van het Vorstelijk Huis' in te tekenen op 'chromo-lithographieën' van 'wereldberoemde originele Schilderijen'. De koninklijke familie heeft het bedrijf bezocht tijdens een jaarlijks werkbezoek aan Amsterdam.

de huidige eiken (geplant in 1928), uitgaande van een gelijke plantafstand, kom je inderdaad recht tegenover het tuinhuis terecht én bij de toegangsdam van het huidige nummer 14, het huis dat vóór het tuinhuis staat. Dit wordt ondersteund door de aanwezigheid van twee schamppalen die op de foto voor het bruggetje te zien zijn. Die zijn er nu nog steeds, pal voor de toegangsdam van nummer 14. Ongetwijfeld bevond zich daar de ingang van de tuin.

Tresling overleed in 1925. De *Culemborgse Courant* van 21 november van dat jaar wijdt daaraan een kort bericht. Daarin is sprake van *den bekenden grooten tuin aan den Noorderdreef alhier*, die de overledene vele jaren bezat. De ‘tuin van Tresling’ was een begrip in Culemborg. Tresling leverde vaak bloemen voor de jaarlijkse ‘Floralia’ en daar wist zijn tuinman enige malen een eervolle vermelding in de wacht te slepen.

Tresling heeft het meteen na de aankoop groots aangepakt. In het dienstjaar 1895 van het kadaster vinden wij de aantekening van een ‘bijbouw’ van het tuinhuis, waarin wij de uitbreiding van het tuinhuis met een werkhok (thans keukentje) en een ‘stilletje’ kunnen zien.

Ansichtkaart uit 1900 van een winterse dreef.

*De schamppalen staan er
anno 2016 nog steeds...*

In de tuin zijn bijzondere bomen geplant. In het geval van een *Taxus baccata* (stamomvang 205 cm) in de voortuin van nummer 12 weten we het zeker. Er stonden voor de gevel twee taxusbomen en de boom het dichtst op de gevel is in 2015 omgezaagd. De onderste boomschijf is geprepareerd en de jaarringen ervan zijn geteld. Een zo nauwkeurig mogelijke telling van het grillige patroon leverde een aantal van 117 op. De boom stamt dus uit ongeveer 1897 – de tijd dat de tuin werd aangelegd.

In de tuin van nummer 6 staat nóg een oude boom die waarschijnlijk uit de tuin van Tresling afkomstig is. Het is een *Magnolia hypoleuca* (synoniem *obovata*), *Sieb. en Zucc.*, een Japanse grootbladige magnolia, met een stamomvang van maar liefst 265 cm. *Sieb.* staat voor de beroemde arts-botanicus Von Siebold die de soort tussen 1823 en 1829 in Japan verzameld heeft en overgebracht naar Europa. *Zucc.* staat voor Zuccharini, een Duitse professor, met wie Von Siebold de soort in 1847 beschreven heeft. In 1863 treffen wij de boom aan in de catalogus van de kwekerij van Von Siebold in Leiderdorp. Het is onzeker of de soort inderdaad

Jaarringen van de in 2015 omgehakte taxusboom.

Bloem van de Japanse grootbladige magnolia uit de tuin van Tresling.

via de Leidse Hortus botanicus in Europa is geïntroduceerd, want de naam ontbreekt op de introductielijsten.

De boom bloeit met fraaie roomgele, witte of zelfs roze tulpvormige bloemen en is nog te vinden in arboreta, landgoederen én in een particuliere tuin aan de dreef. Een bijzondere boom waar Culemborg trots op kan zijn!

Er zijn nog twee andere bomen die mogelijk uit de oude tuin afkomstig zijn, namelijk een *Parrotia persica*, een Perzisch ijzerhout met een stamomvang van 245 cm in de tuin van nummer 8 en een *Cornus mas*, een gele kornoelje met een stamomvang van 139 cm rechts achter het tuinhuis. De rest is gesneuveld ten tijde van de verkaveling.

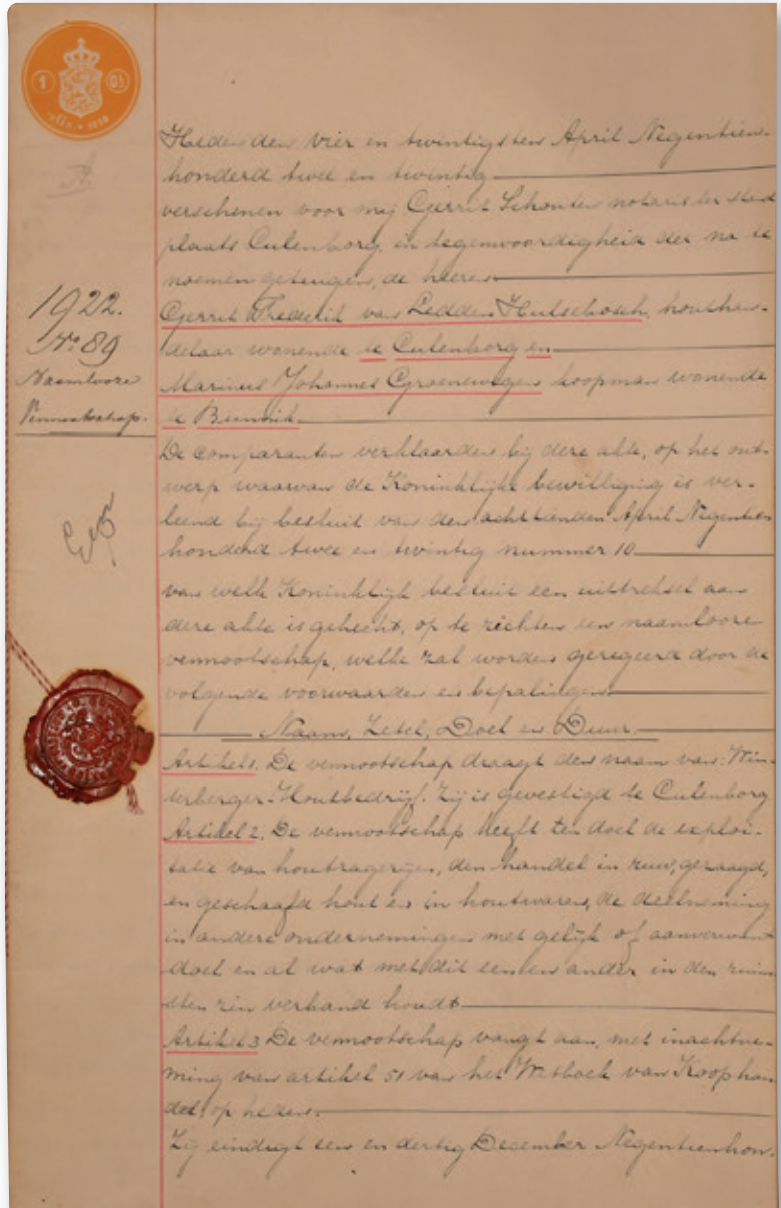
In 1921 verkocht Tresling (we volgen de notariële akte) ‘de tuin genaamd ‘Landzicht’ in den Noorderdreef op Redichem te Culemborg met daarop staande tuinhuis en schuur en het daarom liggende water’ aan zijn twee neven. In de akte wordt bepaald: ‘Onder den koop zijn niet begrepen de op het verkochte staande kas met daarin zich bevindende planten, de tuingereedschappen, tuinsieraden en de volière’.

Oom Johan Frederik Tresling mocht blijkbaar zijn hobby blijven uitoefenen. De akte leert ons dat er ook een volière en een kas in de tuin stonden. Volgens Jan Middelhoven was het een koperen kas. We komen er later nog op terug.

Twee zwagers

Tresling verkocht de tuin aan twee neven: een echte, Piet Georg Aleid Verwoert, zoon van zijn zuster Catharina Geertruida, en een aangetrouwde, Gerrit Fredrik ('Geb') van Ledden Hulsebosch, die met Piets zuster Lina was getrouwd. De zwagers konden uitstekend met elkaar overweg. Ze waren buren aan weerszijden van

Het Winterberger
Houtbedrijf werd
in 1922 opgericht.

de gracht: Piet woonde op Voorburg nummer 1 en Geb aan het einde van de Slotstraat, op nummer 13, het huis waarin later het Protestants-Christelijk Internaat was gevestigd. Het verhaal gaat dat beide families zo goed met elkaar konden opschieten dat er tussen de tuinen over de gracht een bruggetje lag zodat men niet over de openbare weg naar elkaar toe hoefde.

Beide zwagers waren vennoten in het *Winterberger Houtbedrijf*, gevestigd in Culemborg. Een kapitaalkrchtig bedrijf met landelijke allure dat in 1922 was opgericht met ‘koninklijke bewilliging’ en een aandelenkapitaal van 100.000 gulden. Winterberg ligt in het boomrijke Duitse Sauerland en het hout dat daar gewonnen werd, verscheepte men over de rivier naar Culemborg. Wim Hoek weet zich nog de mallejans te herinneren waarmee de boomstammen van de haven door de stad naar de bomenput bij het station werden vervoerd. Wellicht werd ook de vijver in de tuin Landzicht voor het inwateren gebruikt.

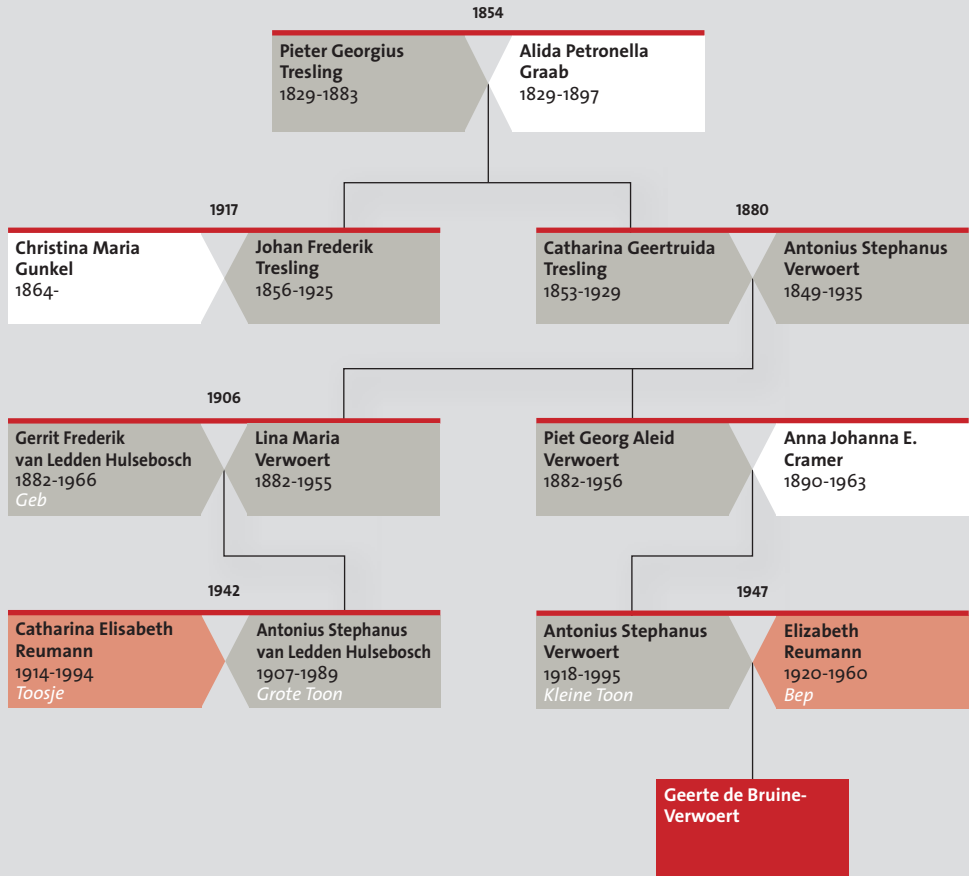
De heren Verwoert en Van Ledden Hulsebosch waren gezamenlijk eigenaar van de tuin, ieder voor de helft. Na de dood van zijn vader (in 1956) trad Antonius Stephanus (‘kleine Toon’, zie verderop) Verwoert in zijn plaats. Het verkavelen van de tuin is de voornaamste activiteit van deze eigenaren is geweest. Bij de verkoop van percelen wisselden zij elkaar bij de notaris af. De een kwam met in de hand een machtiging van de ander.

Een historische optocht in 1923

De twee zwagers traden ook gezamenlijk op bij was een historische optocht in 1923. Koningin Wilhelmina vierde toen haar 25-jarig regeringsjubileum en dat jubileumfeest werd in Culemborg groots gevierd, onder andere met een historisch spel op de Markt en een verbeelding van de optocht die op 31 oktober 1714 gehouden was ter gelegenheid van de plechtige inhuldiging van Ernst Frederik, Hertog van Saksen, tot Graaf van Culemborg.

Het moet een bijzonder schouwspel zijn geweest. De feestgids⁸ beschrijft het minutieus. Voorop gaan een ‘*Muziekkorps, 2 Herauten te paerd, en dan volgt Generael Raed en Drossard Carel de Lindeboom, 1 Compagnie Borgers met hare Officieren (’t Oranjevaendel), [...] Ernst*

⁸ *Feestgids Regeerings-Jubileumfeesten, 31 Aug. t.m. 3 Sept. 1923 gehouden te Culemborg*, gedrukt en uitgegeven bij A.T. Verschoor, 1923.

Stamboom van de families Verwoert en Van Ledden Hulsebosch. We komen verderop nog meer leden van deze families tegen in ons verhaal.

Frederik, Hartog van Saxon, Gulik, Cleve en Berg, ook Engeren en Westphalen Grave van Culenborg, te paerd, [...] Baron de Raad, Capitain Chaillou, Edellieden te paerd, [en verder] Hofdames alle te paerd, [rentmeesters, vaandels], Hoofd-Officieren van de Borgerij, [diverse Regenten, gilden, de magistraat, zoals de] Deurwaerder, Scheepen Borgemeester, Stads Borgemeester, Secretaris, Scheepenen, [het geheel afgesloten met nog meer gilden, het] Zakkendragersgild, 't Blauwe Vaendel, en 3 Officieren te paerd'.

Niet minder dan 182 Culemborgers deden mee in de stoet, onder wie een paar bekende namen, namelijk P.G.A. Verwoert als de hoofdpersoon Ernst Frederik, hertog van Saksen, G.F. van Ledden Hulsebosch als de Generaal en Drossaard de Lindeboom, en A. Ph. van Strien (van de busonderneming) als de ons bekende Edelman en erfpachter van de tuin, 'Capitain' Chaillou.

P.G.A. Verwoert verkleed als Ernst Frederik van Saksen tijdens de jubileumfeesten in 1923.

Ook het tuinhuis figureerde in het jubileumfeest. De optocht vond plaats op maandag 3 september in de middag en werd 's avonds met fakkellicht herhaald. De eerste optocht eindigde op de 'Noorderdreef' en 's avonds werd de tweede opgesteld op de 'Tielse Zandweg' (de huidige Elisabethdreef). Intussen hield de nieuwe graaf (gespeeld door P.G.A. Verwoert) 'Officiële cour' (dat wil zeggen 'hof') 'in den tuin Landzicht (Noorderdr.)'. Dat zal vast in het tuinhuis zijn geweest, met fakkels verlicht en met zijn hele hofhouding er omheen, waaronder ongetwijfeld de Generaal en Drossaard de Lindeboom (G.F. van Ledden Hulsebosch). De zwagers, uitgedost in historisch kostuum, moeten zich uitstekend hebben vermaakt. Van Ledden Hulsebosch hield trouwens wel van een verkleedpartij want hij is in latere jaren de stadssin-terklaas van Culemborg geweest.

Het jubileumfeest heeft ook landelijk de aandacht getrokken. De bekende cineast H.J.W. van Luijnen heeft er een film van gemaakt met de titel *Jubileumfeest Culemborg*. Helaas staat op de website van het EYE Film Instituut vermeld dat van deze film geen beeldmateriaal bewaard is gebleven. Jammer voor Culemborg maar vooral voor dit onderzoek, want de film zou ongetwijfeld fraaie beelden hebben opgeleverd van de toenmalige tuin en mogelijk zelfs het allereerste beeld van het tuinhuis. De auteurs hopen dat de film nog ergens op een zolder ligt. Dit is een oproep aan elke lezer van deze *Voetnoot!*

Ternauwernood ontsnapt

Op 21 februari 1945 fotografeerde een Engels vliegtuig, op zoek naar Duitse stellingen, de omgeving van Culemborg. Culemborg was toen nog bezet gebied. De luchtfoto laat het gebied tussen dijk en dreef zien. De oude Lekstrang tekent zich duidelijk af en de tuin Landzicht is dan al ten dele verkaveld: de huidige nummers 10, 12 en 14 van de Waldeck Pymontdreef waren er al. De nummers 4, 6 en 8 zijn na de oorlog gebouwd. In de rechterhoek van de tuin is het tuinhuis met een pijl aangegeven. Links in de tuin ligt de vijver en rechts daarvan een woning, waarover later meer.

Op de Volenkampen zijn bij het laatste toegangshek cirkelvormige sporen zichtbaar (soms met aarden walletje) en een aantal kratertjes, met een gat in het midden. De cirkels geven de plaat-

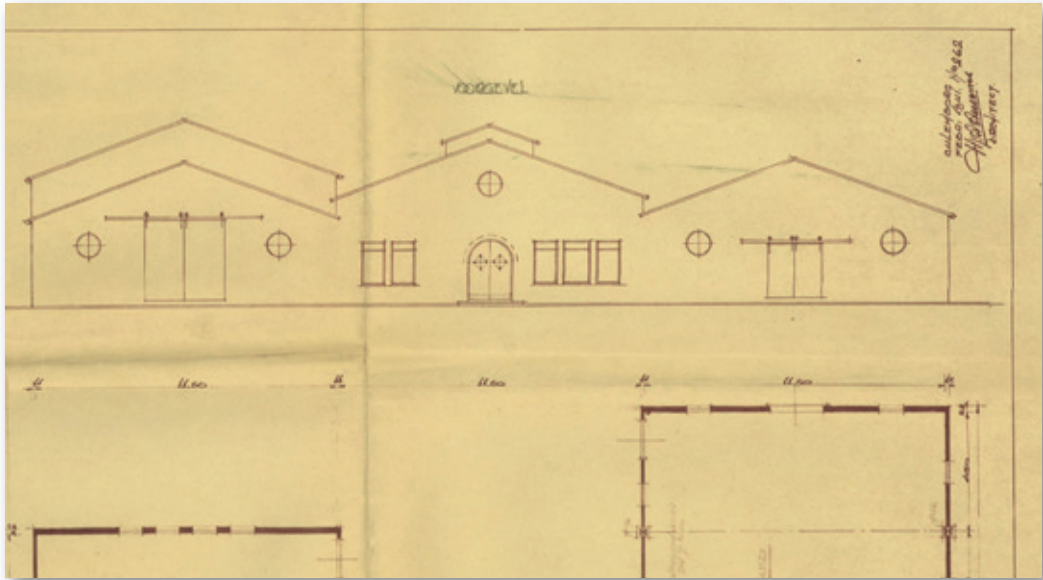

Geallieerde luchtfoto van 21 februari 1945 van het gebied tussen dijk en dreef met op de Volenkampen de plaatsen van het Duitse afweergeschut en de geallieerde bominslagen.

sen aan waar het Duitse 20 mm FLAK-luchtdoelgeschut heeft gestaan en de kraters de plaatsen van de inslagen van geallieerde vliegtuigmunitie. De FLAK stond daar ter bescherming van de spoorbrug maar het geschut was zelf uiteraard ook doelwit. Cirkels en kraters zijn ook elders op de foto te vinden. De huizen van de Waldeck Pyrmontdreef én ook het tuinhuis zijn gelukkig aan voltreffers ontsnapt!

Een totaal andere, meer esthetische dreiging ging tijdens de Tweede Wereldoorlog uit van een plan dat A.A. Blijenberg in 1941 lanceerde. Hij wilde schuin achter het tuinhuis een conservenfabriek te bouwen met een flinke oppervlakte – 30 x 40 meter, voorzien van een uitrit naar het Bakelbos, pal langs het huis op nummer 8.

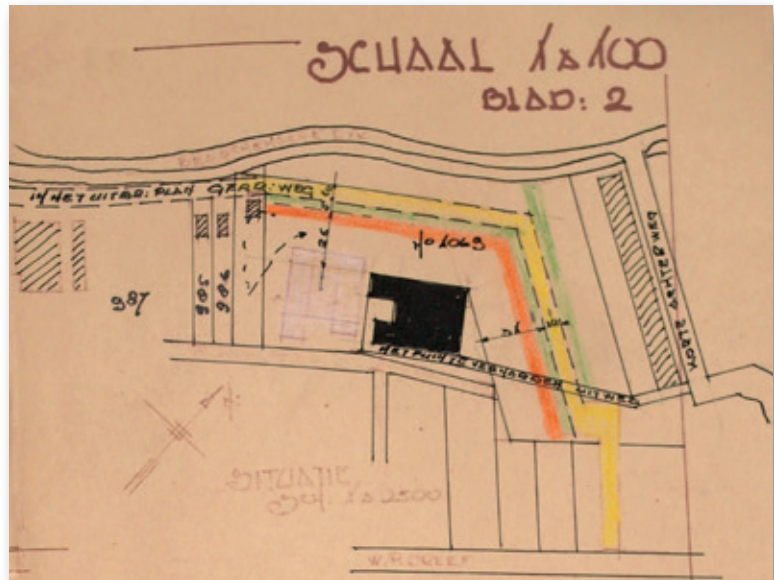
Deze Blijenberg was eigenaar van een groot deel van de Varkenskampen en de boomgaard langs de dijk. De gemeente Culemborg had al eerder een uitbreidingsplan gemaakt voor die boomgaard, met een uitrit naar de Waldeck Pyrmontdreef tussen de nummers 24 en 28 (nummer 26 is nooit gebouwd maar bij de

Ontwerp uit 1941 door architect Ausems van de conservenfabriek van A.A. Blijenberg.

tuin van nummer 28 gevoegd). Blijenberg had in 1929 het perceel nummer 28 aan zijn moeder Anna Müller verkocht. Zij bouwde er de nog bestaande villa met het rieten dak. Misschien wilden moeder en zoon met de aanleg van een weggetje pal naast de villa het gemeentelijke uitbreidingsplan dwarsbomen. Blijenberg verkreeg de goedkeuring van 'den Algemeen Gemachtigde voor den Weder-

Het gemeentelijk uitbreidingsplan (gekleurd tracé) en het plan van A.A. Blijenberg voor een grote conservenfabriek rechts achter het tuinhuis (met pijl aangegeven)

opbouw en voor de Bouwnijverheid te 's-Gravenhage' (onderdeel van het ministerie van Economische Zaken tijdens de bezetting) en toen konden B&W van Culemborg niet achterblijven. De gemeente verleende de benodigde vergunning.

Gelukkig is het bij plannen gebleven. Er is geen (al dan niet foeilelijke) fabriek achter het tuinhuis verrezen en anno 2016 ligt het er te midden van tuinen en de boomgaard nog prachtig bij.

Grote Toon en Toosje

In 1942 dient Antonius Stephanus (Toon) van Ledden Hulsebosch bij het gemeentebestuur een verzoek in om een zomerhuisje te mogen bouwen. En wel aan de dreef op het terrein dat in de volksmond bekend staat als 'de bosjes', rechts naast Casa Blanca. De gemeente verleent vergunning in de categorie noodwoningen voor de duur van 10 jaar. Dit is de woning die op de geallieerde luchtfoto rechts van de vijver te zien is, in het nog niet verkavelde restant van de tuin Landzicht. In 1952 is de vergunning verlengd voor nog een periode van 10 jaar. Ergens in de jaren na 1962 volgt de sloop en vervolgens de bouw van de huidige nummers 4 en 6.

Deze noodwoning werd ongeveer 20 jaar bewoond door Van Ledden Hulsebosch, in de familiekring bekend als 'Grote Toon' (geboren in 1907), en zijn vrouw Toosje¹². Hun huwelijk bleef kinderloos. Na het verdrietige overlijden van de moeder van een nichtje namen ze in 1960 de zorg over dat elfjarig meisje op zich.

Er was in de familie Verwoert ook een 'Kleine Toon', namelijk Antonius Stephanus Verwoert (geboren in 1918). Grote Toon en Kleine Toon waren vernoemd naar dezelfde grootvader en om verwarring in de familiekring te voorkomen, werd de jongste 'klein' en de oudste 'groot' genoemd. Grote Toon en Kleine Toon waren bovendien getrouwd met twee zusjes Reumann. Grote Toon met Toosje en Kleine Toon met Bep. Bep is de moeder die helaas al in 1960 overleed en het was haar dochter Geerte die daarna, in elk geval op de doordeweekse dagen, in het huis van haar oom Toon en tante Toosje opgenomen werd.

Geerte Verwoert heeft de auteurs enthousiast verslag gedaan over het leven in en rond de noodwoning: *'... ik kwam doordeweeks bij oom Toon en Toosje in huis, ik sliep op een stretcher in de toch al kleine slaapkamer. Het hele huis was klein. Later, rond 1970, toen het huis was afgebroken, ben ik nog een keer in de tuin geweest en over de fundering*

De noodwoning naast de vijver in de zestiger jaren. Twee 'kabouters' (scouts) verrichten 'een heitje voor een karweitje'.

gelopen. Ik heb eigenlijk nooit ervaren dat het huis zo klein was. Het was een eindeloze tijd, de grote tuin was een eldorado voor mij, fruit zo van de boom eten, salamanders vangen in de vijver, in de magnolia klimmen, vuurtje stoken en als Hein Vroege over het ijs van de vijver kon lopen dan mocht ik schaatsen. Het hek van de tuin kan ik me nog wel herinneren en ik weet dat achter de vijver een prieel stond'.

Van dat hek van de tuin is in de beeldbank van het Regionaal Archief een foto gevonden. De afbeelding van 'de toegang tot het Bosje' uit 1952 lijkt als twee druppels water op het hek uit 1900 dat even verder op de dreef toegang bood tot de tuin Landzicht en het tuinhuis. Alleen het bovenwerk en de kettingen ontbreken. Het lijkt er op dat door de voortgaande verkaveling de toegang tot de is verplaatst naar een plek direct naast Casa Blanca en dat het oude hek mee verhuisd is.

Geerte Verwoert heeft een fraaie situatieschets van haar eldorado getekend. We zien daarop het toegangsbruggetje over de sloot (hier stond het hek!), de noodwoning (met schuur en

garage), de vijver, een priemel, de beuk (een grote roodbruine, in de zeventiger jaren omgewaaid), de magnolia, fruitbomen, enzovoorts. De stookplaats van Geerte lag in de hoek links achter, waar zij eigenlijk het 'schiereiland' had moeten intekenen.

Met deze en eerdere gegevens kun je een summiere reconstructie van de tuin van Tresling maken. Je betrad de tuin via een imposant hek op een bruggetje over de sloot ter hoogte van waar nu nog de oude schamppalen staan. Er liep vandaar een oprijlaan recht op het tuinhuis aan. Het tuinhuis had aan de rechterzijde een aanbouw. Rechts vooraan, in de hoek, stond boven de sloot een treurbeuk. Zo'n vijf meter links van de oprijlaan stonden twee taxusbomen, rechts achter het tuinhuis een gele kornoelje en ergens in het midden een *Parrotia persica*. Uiterst links lag een

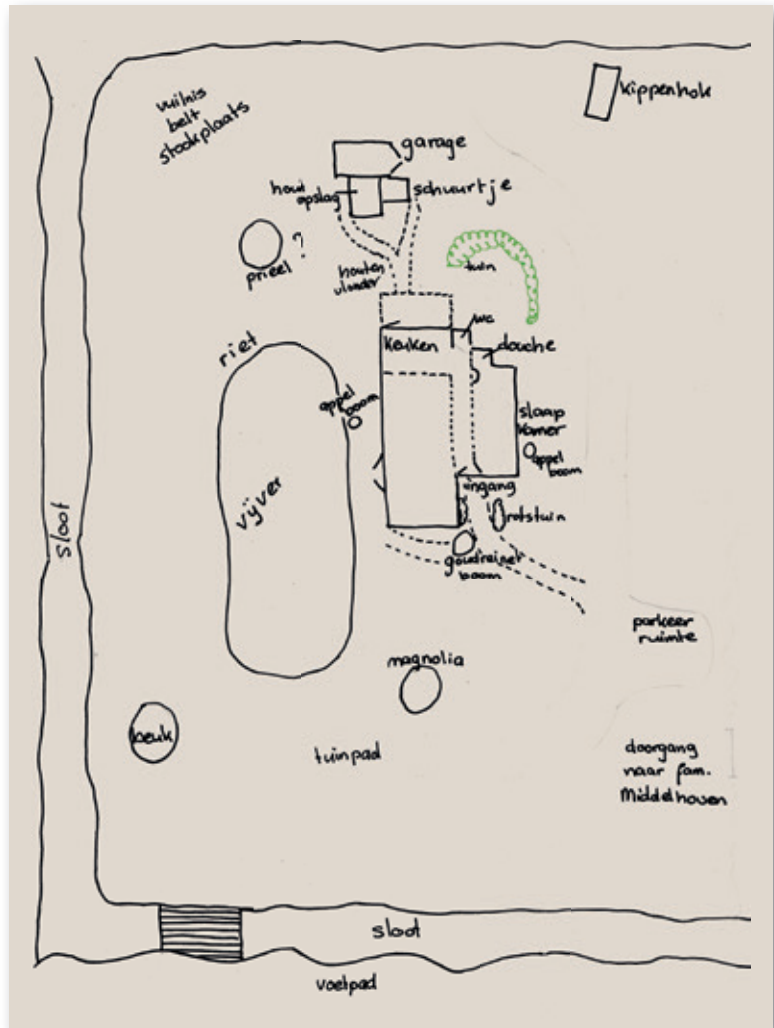
Toegangshek tot het 'Bosje'
op een foto van C. Renes
uit 1952.

grote, rechthoekige vijver en rechts daarvan een koperen kas (waarschijnlijk op de plek waar later de noodwoning stond). Rechts vóór de vijver stond het kroonjuweel, een grootbladige Japanse magnolia. Links in de hoek, vooraan, stond een fraaie roodbruine beuk. Achter de vijver stond een priel en ergens op het terrein bevond zich een voliëre. Door de hele tuin verspreid stonden beelden en fruitbomen. Ook was er een schuur (misschien in het ‘schiereiland’).

Dit is wat we nog weten of vermoeden van wat ooit ‘den bekenden, grooten tuin aan den Noorderdreef alhier’ was. Het was en is nog steeds een eldorado om in te wonen.

Schets door Geerte Verwoert van de noodwoning en de tuin tussen 1960 en 1970

Verscholen achter de bebouwing

In de loop van de twintigste eeuw gaat het tuinhuis steeds verder schuil achter de oprukkende bebouwing. Was het tuinhuis in 1900 nog de enige stenen bebouwing, anno 2000 staan er achttien huizen aan de dreef, veertien enkele en twee dubbele. Ook het Bakelbos is helemaal bebouwd.

Een Duitser, Ludwig Emil Albrecht, directeur van de metaalwarenfabriek Fax (later onderdeel van Gispén) bouwt in 1911 rechts voor het tuinhuis het eerste woonhuis aan de dreef, het Merelnest, nu nummer 16. In 1922 koopt de Nederlands Hervormde Gemeente het huis als pastorie voor de (vrijzinnig-hervormde) predikanten. Ds. Dorgelo is de eerste die er woont.

Pal voor het tuinhuis bouwt A. Schouten (inderdaad, die van de Wethouder Schoutenweg!) in 1929 een huis (nummer 14), en hij koopt er in 1931 het tuinhuis bij, waardoor zijn perceel tot aan de oude Lekstrang reikt.

A. J. Beltjes, secretaris van het Polderdistrict, bouwt in 1934 een dubbel landhuis links voor het tuinhuis (nummers 10 en 12). Hij gaat zelf in nummer 12 wonen en zijn zoon, Pieter J. W. Beltjes, de latere archivaris van het Geldersch Archief te Arnhem, is in 1937 op 23-jarige leeftijd een van de oprichters van het *Genootschap A. W. K. Voet van Oudheusden*.

Op nummer 10 komt ir. Van Osselen te wonen, de economisch directeur van Gispén. Nog verder richting stad bouwt Jan Middelhoven in 1952 een huis (nummer 8). In 1963 koopt Middelhoven een perceel grond met het tuinhuis er op en wordt daarmee de volgende eigenaar.

Het tuinhuis duikt in de loop der jaren weg achter huizen en achtertuinen. Het weidse uitzicht, de suggestie in de namen Campsigt en Landzicht, is verloren gegaan!

In dat isolement begint in de zestiger jaren van de twintigste eeuw de aftakeling van het tuinhuis. Middelhoven laat de wanden van de grote kamer met asbest bekleden. Het verdiepte, platte dak kan een zware sneeuwlast niet dragen. Het dak en de vloer van de verdieping storten in en de elementen krijgen vrij spel. De klimop tiert welig rondom en in het tuinhuis. Sloop wordt overwogen.

In die toestand verkoopt Middelhoven in 1974 het tuinhuis met een perceel grond er om heen aan de eerste auteur van deze Voetnoot die dan op nummer 12 woont.

Het tuinhuis in 1975. Het klimop is al van de daklijst verwijderd maar het inwendige licht verraad dat dak en verdiepingsvloer nog steeds zijn ingezakt.

In de jaren na 1974 wordt het tuinhuis langzaam opgeknapt. Dak en verdiepingsvloer worden hersteld, het asbest verwijderd, en via een paar ingrepen (zoals een inpandige trap en de installatie van een keukentje) wordt het tuinhuis voor basale bewoning geschikt gemaakt. Het wordt een gemeentemonument en in 2009 vindt dankzij een subsidie een renovatie van de buitenkant plaats. Het tuinhuis is dan eigenlijk weer het achttiende-eeuwse speelhuis geworden, een tweede huisje in het groen waar je je voor langer kunt terugtrekken.

Door de eeuwen heen is het gebied tussen dijk en dreef het toneel geweest waarop mensen hun levens hebben geleefd. In het voorgaande zijn de namen voorbij gekomen van belangrijke mensen die in en rond het tuinhuis hebben gepacht, bezeten en geleefd, de kleine geschiedenis van regenten, burgemeesters, wethouders, notarissen, leden van de gemeenteraad, procuratiehouders, belangrijke industriëlen.

Ongenoemd zijn gebleven de talloze bewoners van het Bakelbos, van de dreef en de dijk, gewone mensen die er hebben gewoond en gewerkt, kinderen die er zijn geboren, opgegroeid en hebben gespeeld en genoten in de tuinen en boomgaarden rond dat geheimzinnige tuinhuis. We hebben slechts een tipje van de sluier kunnen oplichten.

Dankwoord

De auteurs danken in de eerste plaats het Regionaal Archief Rivierenland voor het bieden en ter beschikking stellen van de historische documenten en beelden uit het rijke archief. Zij danken verder (met eer en titels) de Voetleden Yvonne Jakobs, Wim Hoek en vooral Jaap Borggreve voor informatie, hulp, foto's en goede raad, zowel bij de voorbereiding van de lezing voor Voet van Oudheusden op 18 februari 2016 als bij het schrijven van deze *Voetnoot*.

Dank gaat ook uit naar mevrouw Carla Teune, *hortulana* van de Leidse Hortus botanicus voor de informatie over en de oude prent van de grootbladige Japanse magnolia en naar de heren Peter den Tek van de Giessenlanden en Ron Geval voor de inlichtingen over het Duitse afweergeschut en de geallieerde beschietingen.

Verder bedanken wij de heer Ad van Haarlem voor het ter beschikking stellen van de Feestgids van 1923, mevrouw Nel Weeda voor de schenking van de akte van Notaris Hessel van der Meer, mevrouw Geerte de Bruin-Verwoert voor haar enthousiaste verslag van de tuin en de heer Dick van der Goes voor diverse familiegegevens van de familie Verwoert, alsmede de heer Wim Kievit voor de fotografie van de bloem van de grootbladige Japanse magnolia en ten slotte de verschillende bewoners van de Waldeck Pymontdreef voor de onbelemmerde toegang tot hun tuinen.

Literatuur

- Historische Beschryvinge van Culemborg*, A.W.K. Voet van Oudheusden, 1753
- Feestgids Regeerings-Jubileumfeesten, 31 Aug. t.m. 3 Sept. 1923 gehouden te Culemborg*, gedrukt en uitgegeven bij A.T. Verschoor, 1923
- Culemborg, beeld van een stad*, P.J.W. Beltjes en P.W. Schipper, uitgave G.J.L. Koolhof, Culemborg, 1988
- Wijkplaats voor vervolgd. Asielverlening in Culemborg, Vianen, Buren, Leerdam en IJsselstein, van de 16de tot eind 18de eeuw*, Marijke Gijswijt-Hofstra, Dieren 1984
- ‘Culemborgse herinneringen door J.Hocke Hoogenboom’, *Voetnoot* 2007-35
- Wist je dat hier vroeger de Kleine Lek liep? De zoektocht van Meneer Hoek. Opgetekend en geredigeerd door Wim Holleman*, Voet van Oudheusden Culemborg, 2012
- ‘Culemborg, de stad en het water in de tweede helft van de negentiende eeuw’, C.W. Raven, *Voetnoot* 2015-56

Illustratieverantwoording

- Auteurs/Jaap Borggreve, Culemborg 5, 6, 9, 15, 16, 17 links onder, 30 boven
- Bibliotheek Rijksuniversiteit Leiden, Leiden 8
- Dotka Data, Apeldoorn 35
- Collectie Atlas Kok/Beeldbank Amsterdam, Amsterdam 26
- Collectie Auteurs 36
- Collectie Museum Coda, Apeldoorn 25
- Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort 17 boven, 18, 19, 42
- Jan Hogendoorn, Maurik 11
- Wim Kievit 30 links
- Nieuws van den Dag, mei 1871, Delpher 27
- Oud Rechterlijke Archieven Culemborg/Regionaal Archief Rivierenland, Tiel 13
- Regionaal Archief Rivierenland, Tiel 24, 28, 31
- C. Renes/Regionaal Archief Rivierenland, Tiel 39
- Geerte Verwoert 38, 40
- H.L. Wichers, Culemborg 2
- H. van der Wielen, Culemborg 21

Culemborgse Voetnoot 2017-60

Genootschap A.W.K. Voet van Oudheusden